

Iwona Imańska

Instytut Informacji Naukowej i Bibliologii

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, Polska

Iwona.Imanska@umk.pl

Praktyki wydawnicze Georga Markusa Knocha, gdańskiego księgarza i nakładcy z XVIII wieku

Abstract

Publishing Practices of Georg Markus Knoch, Gdańsk's Bookseller and Publisher from the 18th Century

The article described the publishing practices that were used by the publishers living in the 18th century. They were shown on the example of the activities of Georg Markus Knoch (1695-1759), one of the thriving acting Gdansk's booksellers and publishers. Knoch was born in Wroclaw, made his first steps in the profession in Wittenberg. Then he arrived in Gdansk in 1728 where he opened the Bookstore on Piwna Street. He published approximately one hundred titles, several of which were title editions. Reissues of the title editions appeared in his publishing for a number of reasons. Most of the time, Gdansk's bookseller took over parts of the other publishers' titles; it happened due to their death, or due to the closure or change of the owner of the print shops. Wanting to get rid of some of the unsold copies of the books was the other reason of publishing some of his title editions. In this case he would have either lightly modified the editions, or he would have put the information on the title edition saying that it is an another issue, suggesting to potential customers that they are dealing with a completely new work, or that the first edition was a great success and it needed reissuing. Publishing practices used by Knoch show how often publishers in the 18th century were unable to sell many of the titles.

Key words: Knoch Georg Markus – Gdańsk, 18th century – bookseller – publisher – title edition.

Słowa kluczowe: Georg Markus Knoch – Gdańsk – XVIII w. – księgarz – nakładca – reedycje tytułowe.

Georg Markus (Jerzy Marek) Knoch należał do czołowych księgarzy i nakładców działających w Gdańsku w pierwszej połowie XVIII stulecia. Nie był z urodzenia gdańszczaninem. Jak wielu innych ludzi książki tamtych czasów, do miasta nad Motławą przybył już jako doświadczony księgarz i nakładca. Urodził się we Wrocławiu 30 IX 1695 r. Jego ojciec, Johann Adam, parał się księgarstwem w tym mieście, od czasu do czasu również wydawał książki własnym sumptem¹.

G.M. Knoch pierwsze kroki jako księgarz i nakładca stawiał w Wittenberdze, gdzie w 1719 r. został wpisany do ksiąg miejskich. Po kilku latach, od 1722 r. zaczął również finansować druk książek. Do 1727 r. wydał około 50 tytułów. Wzmianki o publikowanych i sprzedawanych przez niego książkach trafiały na łamy miejscowego periodyku ogólnonaukowego „Acta Academiae Vittembergensis”, który zresztą także wydawał, oraz na łamy pisma publikowanego w Lipsku „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen”.

Jego dobrze zapowiadająca się kariera księgarza i nakładcy w Wittenberdze skończyła się w 1727 r., gdy za sprzedaż zabronionych książek, na mocy wyroku sądu ławniczego w Lipsku, musiał opuścić miasto. Prawdopodobnie najpierw na krótko zatrzymał się w Kolonii², by następnie na stałe osiąść w Gdańsku.

Do tego miasta Knoch przybył w drugiej połowie 1728 r. Do ksiąg miejskich został wpisany dopiero kilka miesięcy później, 1 VI 1729 r. jako przybysz z Wrocławia i kupiec³. Jednak wkrótce po osiedleniu się w Gdańsku, jeszcze przed otrzymaniem praw miejskich⁴, uruchomił księgarnię przy ul. Piwnej i prowadził ją do końca życia. Zmarł 12 VI 1759 r.

Knoch dość szybko ugruntował swoją pozycję w Gdańsku jako prężny i nowoczesnie działający księgarz i solidny nakładca. Pomogły mu zapewne wcześniejsze doświadczenia zawodowe, współpraca z wieloma niemieckimi firmami księgarskimi, szybkie nawiązanie kontaktów z lokalnymi ośrodkami książki oraz stosowanie nowoczesnych środków reklamy. W tym wypadku wykorzystywał różne możliwości promocji posiadanego asortymentu księgarskiego i podejmowanych przedsięwzięć wydawniczych, przede wszystkim publikował katalogi księgarskie i zamieszczał anonse w prasie.

¹ M. Pelczarowa, *Knoch Jerzy Marek*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej* [dalej SPKP], pod red. I. Treichel, Warszawa-Lódź 1972, s. 423; Z.L. Pszczółkowska, *Knoch Jerzy Marek*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* [dalej SBPN]. T. 2: *G-K*, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk 1994, s. 408-409.

² F. Schwarz, *Knoch Georg Markus*, [in:] *Altpreussische Biographie*. Bd. 1, hrsg. von Ch. Krollmann, Königsberg 1941, s. 344; M. Pelczarowa, dz. cyt., s. 423.

³ AP Gdańsk, 300, 60/6, s. 236.

⁴ Świadczą o tym informacje o opublikowaniu nowych książek przez Knocha zamieszczone w „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen” jesienią 1728 r. Określany jest w nich jako księgarz gdański. Por.: „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen” 1728, nr 92, s. 877 i nr 101, s. 983.

Ze względu na fakt, że gazety informacyjne i ogłoszeniowe zadomowiły się na stałe w mieście nad Motławą dopiero od 1739 r., pierwszym środkiem informowania potencjalnych klientów o aktualnym asortymencie księgarskim stały się dla Knocha katalogi księgarskie. Wydawał je w postaci samoistnych broszurek, lub korzystając z tego, że był nakładcą, kilkukartkowe katalogi dołączał do publikowanych przez siebie książek. Od 1739 r. do reklamy wykorzystywał łamy miejscowej gazety ogłoszeniowej, „Danziger Erfahrungen”⁵. Klientów na sprzedawane i wydawane przez siebie książki znajdował nie tylko w mieście. Pomagały mu w tym informacje o jego kolejnych wydawnictwach zamieszczane w kilku czasopismach ukazujących się w miastach niemieckich, jak np. w publikowanych w Lipsku „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen” i „Nova Acta Eruditorum”, w wydawanym w Greifswaldzie „Pommersche Nachrichten von Gelehrten Sachen”, w periodyku z Altony „Altonaische Gelehrte Zeitungen” oraz w drukowanym w Amsterdamie „Nouvelle Bibliothèque Germanique ou Histoire Littéraire de l’Allemagne, de la Suisse et des Pays du Nord”. Dla Knocha, zarówno jako księgarza, jak i nakładcy ważny był regularny udział w targach książki odbywających się w Lipsku, na które jeździł wiosną i jesienią. Dzięki wizytom w tym mieście wzbogacał swój asortyment księgarski o najnowsze publikacje zagraniczne, a jednocześnie prezentował własne wydawnictwa, poszerzając w ten sposób krąg ich nabywców⁶. Do najbardziej znanych kolekcjonerów książek zaopatrujących się w księgarni Knocha należał niewątpliwie współtwórca Biblioteki Rzeczypospolitej, referendarz koronny i biskup kijowski Józef Andrzej Załuski (1702-1774).

Gdański bibliopola, jak wyżej wspomniałam, dał się poznać przede wszystkim jako prężnie działający nakładca. W okresie „gdańskim” z jego nazwiskiem jako nakładcy ukazało się niemal 100 tytułów. Działalność na tym polu rozpoczął w 1729 r., publikując pracę Carla Ludwiga Hoheisela *Observationes philologico-exegeticae...*, w której na karcie tytułowej nie podał swego nazwiska, ale umieszczone w tym miejscu określenie „in bibliopolio novo” sugeruje, że była to książka wydana jego nakładem. Łożył głównie na publikowanie prac autorów mu współczesnych, w większości miejscowych lub związanych z innymi miastami Prus Królewskich. Jego nakładem wyszło kilka prac autorów z innych prowincji Rzeczypospolitej, zarówno protestantów, jak i katolików. Tu na podkreślenie zasługuje współpraca Knocha z J.A. Załuskim, którego wydał dwie książki, i z osobami z otoczenia biskupa, jak Jan Daniel Janocki. Czasem wydawał książki

⁵ I. Imańska, *Obieg książki w Prusach Królewskich w XVIII w.*, Toruń 1993, s. 29-30.

⁶ O udziale Knocha w targach książki w czasie jego pobytu w Gdańsku por. I. Imańska, *Druki z polskim adresem wydawniczym na niemieckich targach książki w czasach saskich*, „Roczniki Biblioteczne” 1999, t. 43, s. 8-9.

autorów zagranicznych, głównie niemieckich, lub w tłumaczeniu na język niemiecki, sięgając po twórców znanych mu z okresu pracy w Wittenberdze, czy po dzieła autorów związanych ze Śląskiem i z Królewcem⁷.

Tematycznie asortyment wydawniczy Knocha nie był jednorodny, choć jedna trzecia książek, które wyszły jego nakładem zalicza się do szeroko rozumianych publikacji religijnych. Sporą grupę stanowiły też dzieła z zakresu prawa i historii, dalej wydawnictwa o charakterze biograficznym, prace z nauk matematyczno-przyrodniczych oraz z językoznawstwa i filozofii.

Analizując dokładnie wydane przez tego bibliopole książki, można zauważyć różne praktyki edytorskie przez niego stosowane. Kilka publikacji, w których na kartach tytułowych pojawiło się jego nazwisko, to tzw. reedycje tytułowe. Według Józefa Szczepańca reedycja tytułowa druku to:

pozorne wznowienie wydawnicze jakiegoś dzieła, polegające głównie na zmianie pierwotnego brzmienia tytułu – niekiedy również na częściowej zmianie zawartości tekstu – przy czym chodzi tu o zmiany spowodowane przez autora, tłumacza, wydawcę, nakładcę, księgarza i drukarza będące rezultatem ich ingerencji do pierwotnego kształtu wydawniczego tego dzieła⁸.

Na reedycje tytułowe decydowano się szczególnie często właśnie w XVIII w. Podejmowano je z różnych powodów, wśród których najczęściej występowały: ujawnienie na karcie tytułowej nazwiska autora lub tłumacza w wypadku, gdy pierwotnie nakład ukazał się bez tych danych tytułatury; korekta tytułu; zmiany w dedykacji; pozorne zwiększenie liczby wydań; odsprzedanie przez nakładców pewnej liczby lub wszystkich pozostałych egzemplarzy innym nakładcom⁹.

Wśród wydawnictw Knocha jest kilka, które przejął od poprzednich nakładców. Byli to najczęściej lokalni autorzy, którzy własnym sumptem wydali książkę, ewentualnie księgarze lub drukarze parający się też działalnością wydawniczą, z którymi Knoch współpracował. Taka sytuacja wystąpiła w przypadku książki Dawida Brauna *De Scriptorvm Poloniae Et Prvssiae Typis Impressorum Aeqve Ac M[anu]sc[ri]ptorvm Virtvtibvs et Vitiis Ivdicivm* (Gdańsk 1739). Autor żył w latach 1664-1737, był historykiem, bibliografem i numizmatykiem. Około 1720 r. osiadł we wsi Dębiny pod Elblągiem, gdzie zgromadził ciekawy księgozbiór będący podstawą jego pracy naukowej. Wspomniane dzieło to wykaz druków i rękopisów znajdujących się

⁷ Na niektóre wydawnictwa Knocha zwraca uwagę Zbigniew Nowak, np. w: *Gdańsk jako ośrodek książki w dobie oświecenia*, [w:] tenże, *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem. Szkice z dziejów i kultury książki w Prusach Królewskich od XV do XVIII wieku*, Gdańsk 2008, s. 210.

⁸ J. Szczepaniec, *Reedycje tytułowe druków w Polsce XVIII wieku. Zarys problematyki i bibliografia*, „Ze Skarbca Kultury” 1957, z. 1 (10), s. 42.

⁹ Tamże, s. 43-44.

w jego bibliotece, dotyczących historii Polski i Prus Królewskich, ułożonych według formatów. Dwie trzecie z wymienionych dzieł Braun poddał ocenie, podał ich treść i zamieścił informacje o autorach¹⁰. Po raz pierwszy praca ta została opublikowana w 1723 r. pod nieco innym, bardziej rozbudowanym tytułem (*De Scriptorum Poloniae Et Prussiae Historicorum, Politicorum, et J[uris] C[onsul]torum typis impressorum ac Manuscriptorum In Bibliotheca Brauniana Collectorum, Virtutibus Et Vitiis, Catalogus, Et Judicium, Post evolutionem exactam, sine odio aut studio, limatissimum*), a jej nakładcą był Georg Bannehr, księgarz działający w Elblągu w pierwszych dziesięcioleciach XVIII w. Działalność Bannehra jest dotąd mało znana. Prowadzona przez niego księgarnia nie należała do małych, gdyż prawdopodobnie publikował też katalogi księgarskie¹¹, a jako nakładca miał w swoim dorobku kilka poważniejszych dzieł, w tym także inne prace Brauna. Do obiegu międzynarodowego omawiane dzieło wprowadzał Knoch, wożąc je na niemieckie targi książek. W katalogach targowych z 1729 r. figuruje właśnie jego nazwisko jako nakładcy¹². Kolejny raz rejestruje ją katalog wiosennych targów z 1739 r. już z Gdańskiem jako miejscem wydania¹³. Edycja z 1739 r. jest dokładną wersją wydania pierwszego. Zmianie uległa jedynie karta tytułowa, na której tym razem widnieje nazwisko autora, ponownie została złożona jeszcze tylko przedmowa do czytelników, z której usunięto ostatnie zdanie wraz z podpisem Brauna i datą (15 VI 1723 r.). Wprawdzie wydrukowano ją tą samą czcionką, co w poprzednim wydaniu i na wyraźne podobieństwo, jednak występują drobne różnice w składzie¹⁴. Identyczność edycji nie uszła uwadze J.A. Załuskiego, który w *Bibliotece historyków*,

¹⁰ G. Poćepko, *Braun Dawid*, [w:] SPKP, s. 87; W. Zientara, *Braun Dawid*, [w:] SBPN. T. 1: A-F, pod red. S. Gierszewskiego, Z. Nowaka, Gdańsk 1992, s. 158; J. Korpała, *Krótką historia bibliografii polskiej*, Wrocław 1986, s. 38; J. Starnawski, *Dzieje wiedzy o literaturze polskiej (do końca wieku XVIII)*, Wrocław 1984, s. 124-127.

¹¹ W katalogu z aukcji książek, która odbyła się w Gdańsku w 1715 r. został odnotowany katalog księgarski *Continuatio catalogi librorum Georgii Bannehrs*, Elbing 1703. Zapis sugeruje, że nie był to pierwszy katalog tego księgarza. Por. *Catalogus variorum librorum, theologorum, iuridicorum, historicorum, philosophicorum ac miscellaneorum, Germanico-Latinorum etc. quorum auctio praesentibus nummis habebitur die II. Martii, 1715 [rz.] in platea vulgo Heiligen Geist Gasse dicta, in aedibus, quorum insigne die Guldene Otter a Georgio Mattern*, Gedani 1715, s. 72.

¹² Była to praktyka często stosowana przez tego księgarza. Podobne zabiegi możemy zaobserwować w wypadku kilku innych książek wydanych w Toruniu czy w Elblągu, w ośrodkach, z którymi gdański bibliopola szczególnie w pierwszych latach po osiedleniu się w mieście nad Motławą ściśle współpracował. Na przykład wspomniana publikacja autorstwa Brauna widnieje w katalogu wiosennych targów lipskich z 1729 r. z nazwiskiem Knocha jako wydawcy, por. *Catalogus universalis oder Verzeichniß derer Bücher, welche in der Frankfurther und Leipziger Oster-Messe des ietzigen 1729 Jahres entweder ganz neu gedruckt...*, Leipzig 1729.

¹³ *Catalogus universalis oder Verzeichniß derer Bücher, welche in der Frankfurther und Leipziger Oster-Messe des ietzigen 1739 Jahres entweder ganz neu gedruckt...*, Leipzig 1739.

¹⁴ Np. inaczej zapisano wyraz „Praefatio”, w wydaniu z 1723 r. stosując ligaturę: „Praefatio”.

prawników, polityków... zaznaczył, że jest to „z odmiennym tytułem i przedrukowaną przedmową, ale toż samo wydanie”¹⁵. Pozostałe partie książki nie wykazują już żadnych różnic. Mamy tu więc do czynienia z reedycją tytułową, a jej powodem było zapewne przejęcie przez Knocha po śmierci Bannehra niesprzedanej części nakładu. Księgarz, zmieniając kartę tytułową i umieszczając na niej swoje nazwisko, podkreślił własne prawa do tytułu, a jednocześnie poprzez drobną zmianę w nim zasugerował potencjalnym nabywcom, że poprzednia edycja cieszyła się sporym powodzeniem i w związku z tym nadszedł czas na nowe wydanie.

Takie same powody edycji tytułowych możemy zauważyć w wypadku dwóch kolejnych pozycji, które wśród publikacji Knocha pojawiły się w następnym dziesięcioleciu. W obu nazwisko wydawcy na karcie tytułowej wystąpiło w 1745 r. Pierwsza z nich to bardzo popularna w XVIII w. kilkotomowa praca hiszpańskiego arystokraty, dyplomaty, wojskowego i w końcu gubernatora Hiszpanii w Afryce Północnej, Álvaro Navia Osorio trzeciego markiza Santa Cruz de Marcenado (1684-1732), *Reflexiones militares*, która po raz pierwszy ukazała się w Turynie w latach 1724-1730. Tłumaczona była na wiele języków, prócz francuskiego także na włoski, angielski i niemiecki¹⁶. Przekładu na język polski dokonał z francuskiego Antoni Ostoja Zagórski, tłumacząc najpierw cztery tomy¹⁷. Książka nosząca polski tytuł *Reflexye Woyskowe Y Polityczne*¹⁸ wyszła spod pras gdańskiego drukarza Johanna Jacoba Preussa, który pochodził z Elbląga i był najstarszym synem tamtejszego typografa Samuela Preussa. W Gdańsku pojawił się w 1733 r., kupując warsztat od opuszczającego miasto Ulricha Krossa. Utrzymał dotychczasowy profil oficyny, związanej z obozem katolickim i tłoczącej też sporo prac w języku polskim¹⁹. Z firmą tą, jak i z warsztatem Preussów w Elblągu, często współpracował Knoch, zlecając im druk swoich nakładów. W latach 1741-1742 ukazały się pierwsze trzy tomy dzieła autorstwa hiszpańskiego arystokraty. Preuss zmarł w 1743 r., oficynę przejęła wdowa po nim i wydała czwarty tom, by następnie sprzedać warsztat Gottfriedo-

¹⁵ J.A. Zaluski, *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów o Polsce piszących*, wyd. J. Muczowski, Kraków 1832, s. 160.

¹⁶ B. Heuser, *The Evolution of Strategy. Thinking War from Antiquity to the Present*, Cambridge 2010, s. 429-431.

¹⁷ Po kilku latach, w 1753 r. również w Gdańsku czcionkami drukarza Gottfrieda Hartmanna ukazał się piąty tom w tym samym tłumaczeniu, z nieco zmienionym początkiem tytułu: *Uwagi Woyskowe y Polityczne...*

¹⁸ Pełny tytuł, to: *Reflexye Woyskowe Y Polityczne Przez Margraffa de Santa-Cruz De Marzenado Generala Woysk Hiszpańskich Spisane; z Hiszpańskiego na różne Cudzoziemskie języki tudzież y po Francusku Przelozone z Francuskiego zaś przez Antoniego Ostoie Zagorskiego Reg. Buł. Pol. Wo. Xa. Litto. po Polsku Przetumaczone.*

¹⁹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962, s. 317-318.

wi Hartmannowi. Prawdopodobnie przy tej okazji nastąpiło przejęcie przez Knocha nakładu wspomnianej książki. Knoch zmienił kartą tytułową, nieco modyfikując tytuł i umieszczając swoje nazwisko jako nakładcy i datę – 1745 r. Z tytułu zniknęła informacja o tym, że dzieło z hiszpańskiego tłumaczone było na różne języki, natomiast już na karcie tytułowej zaszyfrowano, że książka składa się z czterech tomów²⁰. Książkę tłumacz dedykował wojewodzie trockiemu Michałowi Kazimierzowi Radziwiłłowi, o czym świadczy karta dedykacyjna. W egzemplarzach tomu pierwszego, sygnowanych już przez Knocha, została zamieszczona jeszcze ponad 10-stronicowa dedykacja pióra A. Ostoi Zagórskiego poświęcona temu arystokracie. Omawianym dziełem gdański bibliopola powiększył swój skromny zestaw książek polskojęzycznych i przy okazji zadbał też o powiększenie grona potencjalnych nabywców tej książki, wysyłając kilkadziesiąt egzemplarzy do stolicy, do mieszczącego się w Marywilu²¹ „bibliopolium Weidmańskiego”, jak czytamy w anonsie zamieszczonym na łamach „Kuriera Polskiego”²². Chodzi tu o księgarnię uruchomioną w Warszawie w 1730 r. przez działającego w Lipsku Moritza Geoga Weidmanna (1686-1743). Placówka w Warszawie, której prowadzenie z czasem powierzył Krzysztofowi Bogumiłowi Nicolaiemu, była filią jego lipskiej księgarni. Po śmierci Weidmanna, wdowa po nim podtrzymała współpracę z Nicolaim²³. Kilka miesięcy wcześniej w liście do J.A. Załuskiego Knoch prosił referendarza koronnego, aby ten zarekomendował *Reflexye Woyskowe* w polskich gazetach, ponieważ on nie miał takich możliwości²⁴.

Druga książka to *Repertorium Ivris Prvthenici, Nimirvm, Mvncipalis, Cvlmensis Emendati, Correcti Et Revisi Vt Et Ivris Terrestris Terrarvm Prvssiae, Singvlari stvdio collectvm, combinatvm et svb competentes titulos redactvm* Johanna Heinricha Hauensteina (1695?-1734), pochodzącego z Dolnych Łużyc adwokata i kupca żelaznego, który osiadł w Toruniu w 1728 r. i w latach 1732-1734 był ławnikiem nowomiejskim. *Repertorium...* to bardzo

²⁰ W polskich bibliotekach zachowało się niewiele egzemplarzy z nazwiskiem Knocha na karcie tytułowej i widnieje ono tylko na tomie pierwszym. Por. egzemplarze w następujących bibliotekach: PAN Biblioteka Gdańska (sygn. Vc 260) i BJ (sygn. 390016 I).

²¹ Marywil był zespołem budynków, który wraz z dziedzicem tworzył pięciokąt. Powstał pod koniec XVII w. z inicjatywy Marii Kazimiery i właśnie jej zawdzięcza nazwę. Znajdował się na terenie dzisiejszego Placu Teatralnego, a więc poza murami Starego Miasta, ale w punkcie dość atrakcyjnym. Mieścił sklepy, magazyny, traktierne i hotele. Przeznaczony był dla kupców zagranicznych przywożących do stolicy luksusowe towary. Z czasem stał się największym placem handlowym stolicy. Por. W. Tomkiewicz, *Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego*, [w:] *Warszawa w latach 1526-1795*, oprac. M. Bogucka i in., Warszawa 1984, s. 217-218.

²² „Kurier Polski” 19 I 1746, nr 476.

²³ I. Imańska, *Warszawski epizod w działalności Moritza Geoga Weidmanna, księgarza z Lipska*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia 1” 1996, z. 306, s. 112-113.

²⁴ BN, mkf., sygn. 12157. List J.M. Knocha do J.A. Załuskiego z Gdańska z dnia 21 VIII 1745.

pożyteczny i często wykorzystywany w praktyce sądowej usystematyzowany zbiór norm prawa sądowego i publicznego obowiązującego w Prusach Królewskich²⁵. Autor wydał je najpierw własnym nakładem w Gdańsku we wspomnianej wyżej drukarni U. Krossa w 1730 r. J. Szczepaniec sugeruje, że dzieło to jest przykładem odsprzedania przez nakładcę, w tym wypadku autora, części egzemplarzy innej osobie, na przykład zawodowemu księgarzowi, jakim był Knoch²⁶. Gdyby tak się stało, to prawdopodobnie Knoch wcześniej zdecydowałby się na dokonanie reedycji, ponieważ do transakcji musiałyby dojść nie później niż w roku śmierci Hauensteina (1734). Gdański księgarz cały czas miał w sprzedaży *Repertorium...*, ale we wszystkich katalogach księgarskich wydanych przed 1745 r., w których anonsował tę pracę, jako rok druku podawał 1730²⁷. Zmiana nastąpiła dopiero w 1745 r., kiedy to wraz z przejściem praw do edycji, zaprezentował ją na targach lipskich i poinformował na łamach gazety „Danziger Erfahrungen” o „nowym” wydaniu znajdującym się do nabycia w jego księgarni, wskazując również w anonsie na siebie jako nakładcę²⁸. Drukujący tę książkę Kross przebywał w Gdańsku krótko, tylko od 1724, kiedy nabył warsztat od spadkobierców Izraela Müllera, do 1733 r. Być może Kross, sprzedając drukarnię Preussowi, zbył mu też znajdujące się jeszcze na składzie egzemplarze *Repertorium...* Dopiero śmierć Preussa stała się dla Knocha okazją do przejęcia od wdowy po drukarzu nakładów kilku tytułów z tej oficyny. Prócz drobnych zmian na karcie tytułowej, polegających jedynie na umieszczeniu nazwiska autora pod tytułem, innym rozmieszczeniu tekstu i wytłoczenia tylko w czarnym kolorze, gdy poprzednio karta tytułowa prezentowała się efektowniej i była dwubarwna, w reedycji nie zamieszczono dedykacji podpisanej przez J.H. Hauensteina. Przedmowa do czytelnika pozostała niezmieniona, ale złożono ją ponownie, inną, większą czcionką na sześciu stronach, zamiast na dwóch, jak w oryginale.

Również w 1745 r. na półki księgarni Knocha trafiła jeszcze jedna pozycja stanowiąca wydanie tzw. tytułowe. Była to druga w jego dorobku praca poświęcona mistyce z Mątw – Dorocie, patronce Prus, gdyż rok wcze-

²⁵ L. Pauli, Z. Zdrójkowski, *Jan Henryk Hauenstein (1695?-1734) szlachcic lużycki, ławnik nowomiejski toruński, wydawca źródeł prawa chełmińskiego*, „Rocznik Toruński” 1988, t. 18, s. 153-155; J. Dygdała, *Urzednicy miejscy Torunia. Spisy. Cz. 3: 1651-1793*, Toruń 2002, s. 130, 226.

²⁶ J. Szczepaniec, dz. cyt., s. 65.

²⁷ Por. dla przykładu: *Catalogvs aliquot librorvm qvi propriis svmtibvs prodiervnt vt et in copia habendi svnt apvd Georg. Marcvm Knoch bibliopolam Dantiscanvm*, [in:] S.F. Grüttner, *Tractatio Ivris Pvblici Prvthenici De Prvssia Nvnqvam Et Nvlli Tribvtaria...*, Dantisci 1741, poz. [33]; *Catalogvs aliquot librorvm qvi propriis svmtibvs prodiervnt vt et in copia habendi svnt apvd Georgiym Marcvm Knoch bibliopolam Dantiscanvm*, [in:] J.A. Załuski, *Programma Litterarivm Ob Exemplarivm Raritatem Mvltifariamqve Ervditionem Ex Polonico In Latinvm Sermonem Translatvm Recvdi...*, Dantisci 1743, poz. [3].

²⁸ „Danziger Erfahrungen” 1745, nr 4.

śniej jego sumptem opublikowana została książka autorstwa Theodora Christopha Lilienthala (1717-1782), teologa z Królewca, długoletniego dyrektora tamtejszej Biblioteki Miejskiej, pod tytułem *Historia Beatae Dorotheae Prvssiae Patronae Fabvlis Variis Macvlata*. Kolejna książka przedstawiała życie mistyczki pisane z katolickiego punktu widzenia i była to praca *Vita Magnae Beatae Dorotheae, Prvthenae, Vidvae, Patronae Non Solvm Viventivm, Sed Et Vita Fvnciorvm, Tam In Partibvs Prvssiae, Qvam Etiam In Aliis Vicinis Nationibvs: Item Miracvla Eivsdem Beatae...* (Gdańsk 1745) gdańszczanina Andreasa Adriana Lindego (1633-1702), burmistrza i burgrabiego królewskiego, który zmienił z czasem wyznanie, przeszedł na katolicyzm i został kanonikiem warmińskim. Był autorem kilku pism dotyczących Dorothei z Mątów²⁹. Książka wydana nakładem Knocha po raz pierwszy wyszła drukiem w 1702 r. w Oliwie, w warsztacie prowadzonym od 1672 r. przez cystersów. Jednak oficyna cysterska od schyłku XVII w. przechodziła trudny okres. Jej rozwojowi nie sprzyjały też pierwsze lata następnego stulecia, co wiązało się z przemarszem wojsk w czasie III wojny północnej i zarazami dziesiątkującymi ludność Pomorza oraz śmiercią rzutkiego opata Michała Antoniego Hackiego w 1703 r. Ostatnie znane druki z warsztatu cystersów datowane są na lata 1713 i 1717. W rezultacie po kilkunastu latach przestoju, na początku 1744 r. wyposażenie drukarni przewiezione zostało do Braniewa i przekazane drukarni jezuitów³⁰. Być może ta sytuacja spowodowała, że nadarzyła się okazja do przejęcia niektórych niesprzedanych nakładów i w wypadku książki Lindego wykorzystał ją Knoch. Księgarz i tym razem ponownie kazał wydrukować arkusz tytułowy z nieco zmienionym tytułem³¹ i nowymi danymi w adresie wydawniczym. W innej kolejności przedrukował też dedykacje i aprobacje z wydania pierwszego. Ten zabieg wydawniczy zauważył już redaktor czasopisma „Altonaische Gelehrte Zeitungen”, na łamach którego w 1746 r. została umieszczona dość obszerna notka o książce A.A. Lindego³². Bibliopola gdański zaprezentował ten tytuł również na wiosennych targach lipskich w 1745 r., a jego miejscowi klienci o możliwości nabycia dzieła dowiedzieli się z łamów „Danzinger Erfahrungen”³³.

²⁹ M. Sławoszewska, *Linde Andrzej Adrian*, [w:] PSB. T. 17: *Legendorf Fabian – Lubomirski Aleksander*, Wrocław 1972, s. 353.

³⁰ *Drukarze dawnej Polski...* T. 4, s. 68-69.

³¹ Różnica w tytule polegała na tym, że w edycji z 1702 r. po słowie „vidvae” znajdował się tekst: „in Ecclesia Pomezaniensi Reclusae”, którego zabrakło w wydaniu z 1745 r.

³² „Altonaische Gelehrte Zeitungen” 1746, nr 15, s. 117. Zob. też: *Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit: bis zum untergange der Ordensherrschaft*. Bd. 2, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1863, s. 194-195.

³³ *Catalogus universalis oder Verzeichniß derer Bücher, welche in der Franckfurther und Leipziger Oster-Messe des ietzigen 1745 Jahres entweder ganz neu gedruckt...*, Leipzig 1745; „Danziger Erfahrungen” 1745, nr 4.

W 1756 r. z kolei gdański bibliopola w podobny sposób postąpił z podręcznikiem matematyki autorstwa Jacoba Woita (1698-1764), profesora gimnazjum akademickiego w Elblągu, propagatora systemu kopernikańskiego. Prowadził zajęcia z matematyki, fizyki, astronomii, architektury i mechaniki. Matematyki nauczał posługując się pracami Christiana Wolffa³⁴. Jego książka, *Die ersten Grund-Lehren einer demonstrativen Rechen-Kunst, nach Art der Elementorum Matheseos Universae des hochberühmten Hrn. Barons von Wolff nebst einem kurzen Vorbericht von der Mathesi überhaupt und derselben Lehrart*, po raz pierwszy opublikowana została w 1735 r. w Elblągu w drukarni Christiana K. Preussa, ale nakładem Johanna Gottfrieda Schönwalda (1688-1756), miejscowego introligatora, parającego się także księgarstwem i na niewielką skalę działalnością wydawniczą³⁵. Mimo że książka przeznaczona była dla uczniów miejscowego gimnazjum i, jak wskazywał w krótkim wstępie nakładca, mogła być pomocna przy lepszym i gruntowniejszym opanowaniu sztuki liczenia także kupcom i przedstawicielom innych profesji, nie udało się przez 30 lat sprzedać całego nakładu. Zapewne śmierć Schönwalda spowodowała, że resztę niesprzedanych egzemplarzy przejął Knoch, umieszczając jednocześnie na karcie tytułowej swoje nazwisko. Nowa karta tytułowa różniła się od poprzedniej jeszcze usunięciem informacji o tym, że była to praca wykorzystywana w elbląskim gimnazjum („zum Gebrauch auf dem Elbingschen Gymnasio”). Brak tej uwagi potencjalnie zwiększał ewentualne grono zainteresowanych podręcznikiem Woita. Wraz z kartą tytułową od nowa złożony został cały pierwszy arkusz książki. Skład ten treścią nie różnił się od pierwotnej wersji, zauważyć można jedynie drobne zmiany w pisowni niektórych wyrazów. Co ciekawe, w wydaniu Knocha pozostawiono również „Avertissement” zawierający kilka zdań Schönwalda, w których nakładca uzasadniał opublikowanie książki, i trzystronicowy wstęp Woita skierowany do „łaskawego czytelnika”, datowany na 10 X 1735 r. Zostały one umieszczone wewnątrz pierwszego arkusza, między kartą tytułową a początkiem tekstu³⁶.

Odwrotna sytuacja wystąpiła w 1733 r. w wypadku książki *Specimen Historiæ Polonæ Criticæ constans Animadversionibus in Hist[oriam] Ludovici Polon[iae] et Hung[ariae] Regis ab Augustino Koludzki descriptam...* wspomnianego już tu J.A. Załuskiego. Jest to krytyczne opracowanie dzie-

³⁴ M. Pawlak, *Nauczyciele Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535-1772*. Cz. 2, „Rocznik Elbląski” 1973, t. 6, s. 174.

³⁵ AP w Gdańsku, sygn. 492/988, s. 110-111; W. Chojnacki, *Wydawnictwa polskie i ich drukarnie w Elblągu (w. XVII-XIX)*, „Rocznik Elbląski” 1966, t. 3, s. 113.

³⁶ Znany mi egzemplarz z wydania z 1735 r. znajduje się w Bibliotece Elbląskiej, sygn. Pol.8.II.27. „Avertissement” i wstęp Woita zostały w nim zamieszczone na końcu książki, ale niefortunnie między stroną 98 i 99.

jów Polski za czasów Ludwika Węgierskiego, w którym autor obalił legendę o rokoszu gliniańskim. Bardzo erudycyjne dzieło współtwórcy Biblioteki Rzeczypospolitej uznawane jest za pierwszą polską źródłową krytykę historyczną. Książka miała dwa wydania: w 1733 i 1735 r., różniące się tylko kartą tytułową. Pierwsze nie ma podanego miejsca druku, jedynie wstęp jest podpisany w Gdańsku. Szczegóły bibliograficzne tej edycji ujawnił Załuski w liście do kanonika wrocławskiego Bonifacego Erazma Szembeka (zm. 1753). Nam znana jest notatka poczyniona ręką referendarza koronnego na liście od Szembeka z 14 XII 1745 r., w którym kanonik ponownie prosi Załuskiego o poinformowanie go, do którego księgarza ma się zgłosić, aby nabyć m.in. pracę Załuskiego o rokoszu gliniańskim. Załuski na marginesie zanotował, że *Specimen...* drukował Knoch w Gdańsku³⁷. Potwierdzenie tego faktu znajdujemy jeszcze w przywoływanej wyżej pracy *Biblioteka historyków, prawników i polityków...*, gdzie Załuski odnosi się do krążącej opinii, że jest to książka rzadka. Według jego słów „Knoch, co ją na swe conto drukował, rozesłał wszędzie, a drugie ja swym kosztem w druk podałem i primo occupanti dawałem, stąd rzadkie; ani ich dostać można u bibliopolów”³⁸.

Książka Załuskiego ma dwa warianty wydawnicze: A i B. Różnica między nimi polega na tym, że w wariacie B występuje karta z podwójną paginacją (chodzi o kartę 3 ze składki L: strona recto ma numery stron 85-86, strona verso 87-88), na której znajduje się skrócona wersja tekstu w stosunku do wariantu A z prawidłową paginacją³⁹. W wydaniu z datą druku 1735 nie we wszystkich egzemplarzach znajdujemy dedykację J.A. Załuskiego dla króla Stanisława Leszczyńskiego. „Nowe” wydanie ma oczywiście zmienioną kartę tytułową z odpowiednim adresem wydawniczym, przy czym po nowej karcie tytułowej ze skróconym tytułem mamy drugą, z rozbudowaną wersją tytułu, taką, jak w edycji gdańskiej z 1733 r., z tą różnicą, że pierwotnie nazwisko autora umieszczone zostało po tytule, w nowej wersji wysunięte jest na początek⁴⁰. Z ogłoszeń prasowych i katalogów księgarskich wiemy, że Knoch oferował ten tytuł jako wydawnictwo warszawskie⁴¹.

Również spośród książek wydanych nakładem gdańskiego bibliopoli znalazły się takie, które po kilku latach pojawiły się ponownie na rynku,

³⁷ BN, mkf., sygn. 12157. List B. Szembeka do J.A. Załuskiego z 14 XII 1745 r.

³⁸ J.A. Załuski, *Biblioteka historyków, prawników i polityków...*, s. 28.

³⁹ Ponieważ mamy do czynienia z reedycją tytułową, to podobnie w egzemplarzach, w których jako adres wydawniczy widnieje Warszawa, spotykamy książki w obu wariantach.

⁴⁰ Zdarzają się egzemplarze z rokiem wydania 1735, w których jest dedykacja dla króla, a druga karta tytułowa jako miejsce druku podaje Warszawę, ale rok 1733. Por. np. egzemplarze ze zbiorów Biblioteki Narodowej, sygn. BN. XVIII.2.2156 adl. i z Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu – sygn. 459.

⁴¹ *Catalogvs aliqvot librorvm...*, [in:] S. F. Grüttner, *Tractatio...*, poz. [6]; *Catalogvs aliqvot librorvm...*, [in:] J.A. Załuski, *Programma...*, poz. [21].

ale pod całkowicie lub lekko zmodyfikowanym tytułem, ewentualnie z informacją, że jest to drugie wydanie, jednak w rzeczywistości, poza wspomnianymi zmianami, były to tylko wydania tzw. tytułowe. Jednym z przykładów jest tu książka autorstwa Davida Heinricha Günthera (zm. 1742 r.), od 1718 r. diakona, a w latach 1733-1736 pastora we Wschowie i rektora tamtejszej szkoły. Przez ostatnie lata życia był inspektorem w Fürstenwalde w Marchii Środkowej⁴². Znany był przede wszystkim jako autor licznych wierszy i kazań funeralnych. I właśnie w 1731 r. Knoch wydał jego zbiór postylli i kazań *Jesus, Die Sonne der Gerechtigkeit, Würde unter dem Bilde der natürlichen Sonne über das bekannte Advent-Lied: Nun komm der Heyden Heyland...* W 1745 r. ta sama książka pojawiła się ponownie w ofercie Knocha, tym razem ze znacznie uproszczonym i skróconym tytułem (...*andächtige Betrachtungen über das schöne Lied Nun komm der Heyden Heyland*). Prócz karty tytułowej jeszcze raz złożona została przedmowa podpisana przez autora i indeks. Treść przedmowy różni się w nieznacznym stopniu od pierwotnej. W końcowym fragmencie usunięte zostały dwa zdania, w tym informacja o tym, że niedługo Knoch wyda jego kolejną pracę, określoną jako „Symbolischen oder Bilder-Catechismus”⁴³. Tym razem tekst wydrukowany został większą czcionką i rozmieszczony na sześciu zamiast na czterech stronach. Użyto również innego ozdobnika poprzedzającego przedmowę. Ponowne złożenie indeksu wynikało zapewne z faktu, że dopisane do niego zostały trzy hasła. Przy okazji koniec ozdobiony został innym finalikiem.

Gdański bibliopola to samo rozwiązanie wykorzystał także przy publikacji jednego z dzieł Lucasa Osiandra (1534-1604), luterańskiego teologa, twórcy wielu pism, m.in. z historii Kościoła i tekstów polemicznych przeciwko jezuitom, ale też przeciw Janowi Kalwinowi i Urlichowi Zwingliemu. W 1733 r. Knoch wydał tegoż *De Stvdiis Verbi Divini Ministrorum Privatis Recte Institvendis Admonitio*. Po dziewięciu latach, w 1742 r. ta sama książka ukazała się ponownie pod zmienionym tytułem *Cynovra Stvdiorvm Sacra Sive De Stvdiis Theologorum Privatis Rite Et Cvm Frvctv Tractandis Commentatio...* Na karcie tytułowej dodatkowo zaznaczone jeszcze zostało, że pracę wzbogacają krytyczne uwagi świdnickiego pastora Gottfrieda Balthasara Scharffa (1676-1744). Poza tym różnica między obiema edycjami jest nieduża. Wydanie z 1733 r. zaopatrzone było w portret autora. Pozostały dedykacje tej samej treści, ale złożone zostały inną, większą czcionką i,

⁴² K. Szymańska, «Światu pozostanie ten papier...» *Hasse i Börner – drukarze pogranicza*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2013, t. 30, s. 39; D. Dolański, *Duchowni protestanczy w księstwie krośnieńskim w XVI-XVIII wieku (według Stegismunda Justusa Ehrhardta)*, „Rocznik Lubuski” 2000, t. 26, cz. 2, s. 189.

⁴³ Prawdopodobnie planowane wydawnictwo nie ukazało się. Nie notują go żadne bibliografie.

gdy poprzednio mieściły się na jednej karcie, w nowej edycji rozplanowane zostały na dwóch. Z przedmowy do czytelników ponownie złożona została pierwsza karta, zaopatrzona w inną winiętę i ozdobny inicjał⁴⁴. Tym razem publikacja doczekała się wzmianki na łamach „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen”, której autor podkreślał sens powrotu do twórczości Osiandra, ponieważ według niego pisma tego teologa nie straciły na aktualności i są ciągle przydatne, szczególnie studiującym teologię⁴⁵.

Kilka lat później Knoch dokonał kolejnego tzw. wydania tytułowego. W 1751 r. jego nakładem wyszła praca Friedricha Wilhelma Krafta (1712-1758) *Die Hauptstücke der christlichen Glaubenslehre aus den Hauptstellen der h[eiligen] Schrift dargelegt und als ein Entwurf seiner Dienstagspredigten zum Besten der Zuhörer ans Licht gestellet*. Jej autor związany był z Gdańskiem od 1750 r., kiedy to został powołany na pastora do kościoła Najświętszej Marii Panny. Wcześniej był profesorem filozofii na uniwersytecie w Getyndze, gdzie w 1748 r. został doktorem teologii⁴⁶. W następnym roku Knoch ponownie wydał wspomnianą pracę, jednak różnica między edycjami polegała jedynie na skróceniu poprzedniego tytułu, co pociągnęło za sobą tylko wymianę karty tytułowej⁴⁷. Co ciekawe, książka musiała cieszyć się sporym zainteresowaniem czytelników, gdyż po upływie kolejnego roku ukazała się jej druga edycja z informacją, że jest to wydanie poprawione. Jest to rzeczywiście całkowicie nowy skład, a w porównaniu z poprzednim zabrakło tu jedynie wykazu błędów, ponieważ występujące usterki w nowym składzie, zgodnie z informacją z karty tytułowej, zostały usunięte.

Inna sytuacja wystąpiła w wypadku wydanego przez Knocha podręcznika do geometrii zatytułowanego *Geometria Repetita Oder Kurtz gefaßte Geometrische Grund-Lehren...* autorstwa Johanna Georga Leutmanna (1667-1736), pastora, ale też matematyka i mechanika. Urodził się w Wittenberdze, tam też studiował teologię i matematykę. Jako pastor służył w Dabrun niedaleko tego miasta. W 1726 r. osiadł w Petersburgu, dokąd udał się na zaproszenie cara i został profesorem mechaniki i optyki w tamtejszej Akademii Nauk⁴⁸. Po raz pierwszy Knoch opublikował podręcznik w 1725 r., jeszcze gdy był związany z Wittenbergą. Trzy lata po śmierci Leutmanna książka ukazała się ponownie w Gdańsku, ale wzbogacona o dział poświę-

⁴⁴ Treść nie została tu zmieniona, w niektórych wyrazach zastosowano tylko inną pisownię.

⁴⁵ „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen” 1742, nr 62, s. 553.

⁴⁶ F. Schwarz, *Kraft Friedrich Wilhelm*, [in:] *Altpreussische Biographie*. Bd. 1, dz. cyt., s. 359; E. Praetorius, *Danziger Lehrer Gedächtniß...*, Danzig u. Leipzig 1760, s. 4.

⁴⁷ W nowym tytule pominięty został drugi człon i tytuł brzmiał następująco: *Die Hauptstücke der christlichen Glaubenslehre aus den Hauptstellen der heiligen Schrift dargelegt*.

⁴⁸ *Deutsche Biographische Enzyklopädie*. Bd. 6: *Kraatz – Menges*, hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 1997, s. 356.

cony mechanic⁴⁹. Ta rozszerzona edycja nie sprzedawała się jednak zgodnie z oczekiwaniami nakładcy, ponieważ pojawiła się na rynku jeszcze raz z nową datą na karcie tytułowej – 1745 r. Różnica między wydaniem z 1739 i 1745 r. polegała jedynie na drobnej zmianie na karcie tytułowej – w „nowym” wydaniu dopisano, że książka zawiera miedzioryty („mit Kupfern”), które oczywiście (te same) występowały także w poprzedniej edycji. Tym razem nakładca zdecydował się na uwypuklenie tego waloru książki na karcie tytułowej.

Drobna korekta tytułu wystąpiła jeszcze w jednym przypadku. Knoch podjął się również wydania książki Kiliana Stobaeusa (1690-1742), szwedzkiego uczonego o wszechstronnych zainteresowaniach: lekarza, przyrodnika, historyka i numizmatyka, profesora uniwersytetu w Lund. W latach 1752- 1753 prasy drukarni Hartmanna opuściło dwutomowe dzieło o wspólnej numeracji stron *Opvscvla In Qvibvs Petrefactorvm, Nvmismatvm Et Antiquitatvm Historia Illvstratrvm...*, dedykowane gdańskiemu przyrodnikowi Jacobowi Theodorowi Kleinowi (1685-1759). Jak zauważył autor notatki, która ukazała się na łamach „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen”, była to bardzo dobra inicjatywa edytorska, dzięki której wiele drobnych i pożytecznych prac tego uczonego uchronionych zostanie przed rozproszeniem i zapomnieniem⁵⁰. Zachowane egzemplarze pozwalają na zaobserwowanie następującej praktyki wydawniczej: część nakładu występuje pod nieco innym tytułem, w którym wyraz „Opvscvla” został zastąpiony słowem „Opera”. Poza tym na kartach tytułowych z części pierwszej umieszczony został inny ozdobnik drzeworytowy przed adresem wydawniczym. Skład tekstu i pozostałe elementy zdobnicze nie wykazują już żadnych różnic. Egzemplarze, których tytuł zaczyna się od słowa „Opera” w wypadku obu części mają ten sam rok druku – 1753. Mamy zatem w tym wypadku jedynie drobną korektę tytułu, właściwie dokonaną jeszcze w trakcie procesu produkcji książki.

W działalności wydawniczej Knocha można zaobserwować jeszcze jeden ciekawy przypadek. Otóż w 1743 r. opublikowany został słownik hebrajsko-niemiecki, przeznaczony dla tych, którzy chcą się uczyć hebrajskiego z pominięciem łaciny, co zostało zasygnalizowane na karcie tytułowej (*Hebräisch-teutsches Wörterbuch, zum Nutzen derjenigen, welche ohne die lateinische Sprache die hebräische erlernen wollen*). Było to obszerne, prawie 600-stronicowe wydawnictwo, które mogło spotkać się ze sporym zainteresowaniem. W bibliotekach natrafiamy na tę pozycję z różnymi wydawcami:

⁴⁹ W porównaniu z wydaniem z 1725 r. został zmieniony także trochę tytuł: *Geometria Repetita, Oder: Kurtz- gefaste Grund-Lehren Zu der Geometria, Trigonometria Plana, und Stereometria. Nebst einer Anweisung zur Mechanica und Beschreibung einer richtigen Probierr-Waage*.

⁵⁰ „Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen” 1752, nr 78, s. 691-692.

mamy egzemplarze, na których widnieje nazwisko Knocha („Dantzig, im Knochischen Buchladen”) i takie, które sygnował elbląski drukarz Samuel Gottlieb Preuss (1710-1751) – „Elbing, mit Preussischen Schriften”. Książki różnią się tylko nazwiskiem nakładcy na karcie tytułowej. Zapewne słownik wydrukowany został w oficynie elbląskiej, którą prowadził S.G. Preuss od 1738 do śmierci w 1751 r. Był to kolejny przedstawiciel tej elbląsko-gdańskiej rodziny drukarzy, z którym gdański księgarz współpracował. Można sądzić, że było to ich wspólne przedsięwzięcie wydawnicze.

Przedstawione tu przykłady praktyk wydawniczych stosowanych przez Knocha wynikały z różnych przyczyn. Najczęściej gdański bibliopola przejmował część nakładów innych wydawców, głównie po ich śmierci lub z powodu zamknięcia czy zmiany właściciela drukarni, aby już na własne ryzyko podjąć się ich sprzedaży. W tym wypadku prawie wszystkie przypadki związane były z rodziną Preussów, której członkowie prowadzili warsztaty typograficzne w Elblągu i Gdańsku. Knoch od początku z nimi współpracował, często korzystał z usług ich pras przy druku książek wydawanych własnym sumptem. Pozostałe wydania tytułowe w jego dorobku wynikały z chęci pozbycia się w określonym czasie niesprzedanych egzemplarzy danej książki. W takich przypadkach decydował się albo na lekką modyfikację tytułu, albo na podanie informacji, że jest to kolejne wydanie, sugerując potencjalnym odbiorcom, że mają do czynienia z zupełnie nową pracą lub że pierwszy nakład cieszył się dużym powodzeniem, co pociągnęło za sobą konieczność dokonania kolejnego wznowienia. To z kolei pokazuje, jak często XVIII-wiecznym nakładcom, nawet tak renomowanym jak Knoch, stosującym różne formy reklamy, aby dotrzeć ze swą ofertą do potencjalnych odbiorców, nie udawało się zbyć wielu tytułów. Nawet działając w takim mieście, jak Gdańsk, gdzie elity były stosunkowo liczne, a co za tym idzie – liczba czytelników i właścicieli prywatnych księgozbiorów ciągle się powiększała.

Bibliografia

Chojnacki W., *Wydawnictwa polskie i ich drukarnie w Elblągu (w. XVII-XIX)*, „Rocznik Elbląski” 1966, t. 3, s. 105-117.

Deutsche Biographische Enzyklopädie. Bd. 6: Kraatz – Menges, hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 1997.

Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit: bis zum untergange der Ordensherrschaft. Bd. 2, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1863.

Dolański D., *Duchowni protestanczy w księstwie krośnieńskim w XVI-XVIII wieku (według Siegismunda Justusa Ehrhardta)*, „Rocznik Lubuski” 2000, t. 26, cz. 2, s. 173-212.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. T. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawęcka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962.

Dydała J., *Urzędnicy miejsy Torunia. Spisy*. Cz. 3: 1651-1793, Toruń 2002.

Heuser B., *The Evolution of Strategy. Thinking War from Antiquity to the Present*, Cambridge 2010.

Imańska I., *Druki z polskim adresem wydawniczym na niemieckich targach książki w czasach saskich*, „Roczniki Biblioteczne” 1999, t. 43, s. 3-15.

Imańska I., *Obieg książki w Prusach Królewskich w XVIII w.*, Toruń 1993.

Imańska I., *Warszawski epizod w działalności Moritza Geорга Weidmanna, księgarza z Lipska*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia 1” 1996, z. 306, s. 107-119.

Korpała J., *Krótką historia bibliografii polskiej*, Wrocław 1986.

Nowak Z., *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem. Szkice z dziejów i kultury książki w Prusach Królewskich od XV do XVIII wieku*, Gdańsk 2008.

Pauli L., Zdrójkowski Z., *Jan Henryk Hauenstein (1695?-1734) szlachcic lużycki, ławnik nowomiejski toruński, wydawca źródeł prawa chełmińskiego*, „Rocznik Toruński” 1988, t. 18, s. 153-157.

Pawlak M., *Nauczyciele Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535-1772*. Cz. 2, „Rocznik Elbląski” 1973, t. 6, s. 127-177.

Pelczarowa M., *Knoch Jerzy Marek*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, s. 423.

Poćepko G., *Braun Dawid*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972, s. 87.

Pszczołkowska Z.L., *Knoch Jerzy Marek*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*. T. 2: G-K, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk 1994, s. 408-409.

Schwarz F., *Knoch Georg Markus*, [in:] *Altpreussische Biographie*. Bd. 1, hrsg. von Ch. Krollmann, Königsberg 1941, s. 344.

Schwarz F., *Kraft Friedrich Wilhelm*, [in:] *Altpreussische Biographie*. Bd. 1, hrsg. von C. Krollmann, Königsberg 1941, s. 359.

Sławoszewska M., *Linde Andrzej Adrian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*. T. 17: *Legendorf Fabian – Lubomirski Aleksander*, Wrocław 1972, s. 353.

Starnawski J., *Dzieje wiedzy o literaturze polskiej (do końca wieku XVIII)*, Wrocław 1984.

Szczepaniec J., *Reedycje tytułowe druków w Polsce XVIII wieku. Zarys problematyki i bibliografia*, „Ze Skarbca Kultury” 1957, z. 1 (10), s. 41-106.

Szymańska K., «Światu pozostanie ten papier...» *Hasse i Börner – drukarze pogranicza*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2013, t. 30, s. 11-79.

Tomkiewicz W., *Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego*, [w:] *Warszawa w latach 1526-1795*, oprac. M. Bogucka i in., Warszawa 1984, s. 210-241.

Zientara W., *Braun Dawid*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*. T. 1: A-F, pod red. S. Gierszewskiego, Z. Nowaka, Gdańsk 1992, s. 158.